

УДК 821.161.2-1(Рил)+355.01-054.73]“193/194”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2025.01.027>

РУДА ТЕТЯНА

докторка філологічних наук, провідна наукова співробітниця відділу екранно-сценічних мистецтв і культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9055-9056>

RUDA TETIANA

a Doctor of Philology, a chief research fellow at the Screen, Stage Arts and Culturology Department of M. Rylskiy Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9055-9056>

Бібліографічний опис:

Руда, Т. (2025) Поет і війна: Максим Рильський в евакуації. *Народна творчість та етнологія*, 1 (405), 27–40.

Ruda, T. (2025) Poet and War: Maksym Rylskiy in Evacuation. *Folk Art and Ethnology*, 1 (405), 27–40.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2025. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ПОЕТ І ВІЙНА: МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ В ЕВАКУАЦІЇ

Анотація / Abstract

На початку липня 1941 року Максим Рильський з родиною був евакуйований до Уфи, куди виїхали установи Академії наук УРСР (нині – Національна академія наук України), а також письменники й митці старшого покоління. М. Рильський спочатку обіймав посаду старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук, що об'єднував інститути гуманітарного профілю. Після реорганізації цієї установи очолив Інститут народної творчості і мистецтва (нині – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України). Співробітники Інституту організовували фольклорні експедиції в українські села Башкирії, створили низку праць на основі польових записів, вивчали башкирський музичний фольклор. Діяльність М. Рильського не обмежувалася керівництвом науковою установою. Максим Тадейович брав участь у роботі Спілки письменників України, організації періодичних видань, виступав із доповідями. Писав публіцистичні статті, займався перекладами, працював (разом з М. Калиновичем і Л. Булаховським) над створенням Російсько-українського словника. У 1943 році М. Рильського обрали дійсним членом АН УРСР.

З перших днів війни М. Рильський писав агітаційні вірші, твори громадянської лірики. В евакуації створив відомий вірш-оду «Слово про рідну матір», прочитану на Першому антифашистському мітингу (26.11.1941), видав кілька поетичних збірок («За рідну землю», «Світла зброя», «Світова зоря», «Слово про рідну матір»), поему «Жага». У роки війни створив найбільший за обсягом поетичний твір – автобіографічну поему «Мандрівка в молодість», на жаль, недооцінену його сучасниками.

Перебуваючи в суворих умовах евакуації, М. Рильський виступав як поет, громадський діяч, публіцист і вчений, невтомно працював на перемогу. У квітні 1944 року родина Рильських повернулася в Київ.

Ключові слова: Максим Рильський, евакуація, Уфа, АН УРСР, Інститут народної творчості і мистецтва, «Слово про рідну матір», «Мандрівка в молодість».

Maksym Rylskyi and his family have been evacuated to Ufa at the beginning of July, 1941. The institutions of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR (now it is the National Academy of Sciences of Ukraine) have moved there as well as the writers and artists of the older generation. M. Rylskyi initially has worked as a senior research fellow at the Institute of Social Sciences, uniting humanitarian institutes. He has headed the Institute of Folk Creativity and Art (now it is M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine) after the reorganization of the Institute of Social Sciences. The research fellows of this Institute have organized folklore expeditions to the Ukrainian villages of Bashkiria, created a number of works based on field recordings, studied Bashkirian musical folklore. Activity of M. Rylskyi has not been limited to the management of a scientific institution; Maksym Tadeiovych has participated in the work of the Union of Writers of Ukraine, an organization of periodical editions, and made reports. He has also written journalistic articles, engaged in translations, worked (alongside M. Kalynovych and L. Bulakhovskyi) on the creation of a Russian-Ukrainian Dictionary. Rylskyi has been elected a full member of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, awarded the State Prize of Ukraine in 1943.

M. Rylskyi has written campaign poems, works of civic lyrics from the first days of war. During the evacuation, he has created the well-known poem-ode "A Word on the Birth Mother" read at the First anti-fascist rally (November 26, 1941), published several collections of poetry ("For the Native Land", "Light Weapons", "The Star of the World", "A Word on the Birth Mother"), the poem "Thirst". He has created the largest poetic work in volume – the autobiographical poem "Journey to Youth". It is, unfortunately, underestimated by his contemporaries.

Being in the harsh conditions of evacuation M. Rylskyi has acted as a poet, public figure, publicist and scientist, worked tirelessly for victory. In April 1944, the Rylskyis family have returned to Kyiv.

Keywords: Maksym Rylskyi, evacuation, Ufa, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Institute of Folk Creativity and Art, "A Word on the Birth Mother", "Journey to Youth".

Вступ. Уранці 22 червня 1941 року киян розбудив гуркіт вибухів. Розпочалася війна з фашистською Німеччиною, яка підступно напала на нашу землю. Через майже вісімдесят один рік після цієї трагічної дати, 24 лютого 2022 року, знову пролунали вибухи, знову почалася війна – російсько-українська, не менш страшна й підступна. І знову мільйони людей змушені були покинути свої домівки, шукати притулку далеко від рідного краю.

Тоді, у 1941-му, евакуйовані, після важкої і довгої дороги дібравшись до визначеного для них місця, включалися у трудову діяльність, самовіддано працювали для армії, для потреб тилу, для перемоги.

Значний внесок у спільну справу боротьби з фашизмом зробили й видатні наші співвітчизники – письменники, художники, актори, композитори, учені. Серед цих непересічних, талановитих людей був і Максим Тадейович Рильський.

Мета дослідження – охарактеризувати наукову, науково-організаційну й громад-

ську діяльність М. Рильського, а також його поетичну творчість у період евакуації (1941–1943 рр., Уфа).

Об'єктом дослідження є вагомий доробок М. Рильського 1941–1943 років як ученого, громадського діяча і поета. **Предметом дослідження** є історико-культурний аспект його багатогранної діяльності цього періоду.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

– ознайомити читача з фактами перебування М. Рильського, його родини та його колег в умовах евакуації;

– показати його внесок у роботу української Академії наук, його діяльність на посаді директора Інституту народної творчості і мистецтва, участь у громадських організаціях, наукових та агітаційних заходах;

– дати огляд поетичної творчості М. Рильського воєнного періоду, представити її еволюцію від агітаційних віршів до таких шедеврів, як «Слово про рідну матір», «Мандрівка в молодість».

Матеріали дослідження – епістолярій, публіцистика, вірші та поеми М. Рильського зазначеного періоду, спогади його сучасників.

Теоретична та методична база – наукова література, присвячена творчості М. Рильського, історії української Академії наук.

Актуальність дослідження визначається зростанням у нинішніх умовах російсько-української війни інтересу до діяльності видатних діячів нашої культури у справі збереження й розвитку національної культури, у ствердженні патріотичних і антифашистських ідей у період Другої світової війни. **Новизна роботи** полягає у всебічному висвітленні життя та діяльності М. Рильського в евакуації.

Виклад основного матеріалу. Факти виїзду родини Рильських в евакуацію та перебування її в Уфі містяться у спогадах Богдана Рильського (сина), Ю. Булаховської, Л. Новиченка та ін. Аналізу поетичної спадщини М. Рильського присвячені монографії В. Агеевої, Л. Новиченка та ін.

Перед війною М. Рильський уже досяг зеніту своєї творчості. У передвоєнні роки він створив низку чудових ліричних циклів («Море і солов'ї», «Рибальські сонети», «З мисливської сюїти» та ін.), у яких звертався до природи, до інтимних і приватних сфер людського життя. «Для Рильського, – зауважує Л. Новиченко, – ця відданість тихим радощам доброго і чесного життя, життя “з людьми і для людей” – взагалі одна з основ його духовної індивідуальності, і коли він як поет міг удосталь пити з цього джерела – він пив» [6, с. 12–13].

М. Рильський завжди дуже багато й плідно працював. Крім написання поезій, займався перекладами, редагуванням, обробляв оперні лібрето. Жив тоді з родиною переважно в Ірпені, де за кілька років до війни придбав невеликий будинок. Його син Богдан у книзі «Мандрівка в молодість батька» малює одну з картин ірпінського життя, яка під час евакуації видавалася М. Рильським чудовою ідилією: «В останній передвоєнний рік

рясно вродили дві наші антонівки. Врожай збирали усією сім'єю, складали жовті, соковиті плоди у спорожнілій кімнаті Жоржа [старшого сина. – Т. Р.]. Духмяні, пахоші антонівки заповнили весь дім, напоїли усе повітря. Не один раз потім і ця гора яблук, і їх п'яний дух згадувалися мені в засніженій Уфі в роки війни» [7, с. 406].

М. Рильський у віршах воєнного періоду неодноразово згадував Ірпін, свій «безпретензійний будиночок-хатку», проведені там щасливі дні – у трудах, а зрідка – у безжурному відпочинку. В поемі «Жага» (1942) поет уявляє цю «хатку», сад, гоготання гусей і з тугою промовляє: «...О гуси-гусенята! / Прилиньте нині взяти на крилята / Земних дітей! Дарма! Дарма! / Мій сад – пустеля, а мій дім – тюрма!».

Під час окупації його будинок зайняла місцева поліція, про що з гнівом пише М. Рильський також у вірші «Напис» (1944): «В моїм будиночку, в зеленім Ірпені, / Була поліція. Запроданці брудні / Творили над людьми нелюдську тут розправу».

Напередодні початку війни Максим Тадейович з Богданом приїхав до Києва, бо в неділю, 22 червня, мало відбутися відкриття республіканського стадіону. Батько із сином збиралися відвідати цю урочистість, та війна перервала звичний хід життя, зруйнувала всі плани.

У вірші «Останній день» (1943) поет розповідає про останні мирні дні, про почуття, які охопили людей при страшній звістці: «І ми заснули з сином, і забуто, / Що снилось нам, – напевно, стадіон, / І перервала ти, страшна отруто, / Яву щасливу і щасливий сон».

М. Рильський у статті «Київ в історії України», надрукованій в газеті «Радянська Україна» 30 грудня 1943 року (це – скорочена стенограма доповіді, виголошеної ним на урочистих зборах АН УРСР, присвяченій визволенню Києва) також описує цей трагічний день: «Літом 1941 року – літом, що обіцяло надзвичайний, казковий урожай, – Київ був найпрекраснішим і найлюднішим

містом. [...] Напередодні 22 червня кияни готувалися до урочистого відкриття нового стадіону, що мало стати всенародним святом, символом того, що наше місто, наш народ заслужив у боях і трудах право на відпочинок, на красу, на гру, на повне людське щастя. Сталося інше» [9, с. 134–135].

З перших днів війни М. Рильський почав писати агітаційні «мобілізаційні» або «оборонні», як називав їх автор, вірші, друкуючи ці твори в українській пресі. Уже 24 червня в газеті «Комуніст» було опубліковано вірш «Згиньте від меча», сповнений обурення, гніву й водночас віри в перемогу свого народу.

У періодичних виданнях і надалі з'являлися його агітаційні поезії («Вогонь, залізо і свинець», «За рідну землю» та ін.). Це була і реакція на підступний напад ворога, і заклик до аудиторії стати на захист рідної землі, ствердження патріотичних та антифашистських ідей. Ці перші відгуки на страшну небезпеку незіставні за художнім рівнем із кращими зразками громадянської лірики М. Рильського, створеними за роки війни.

Однак свою роль ці «оборонні» вірші виконували: це була зброя, яка допомагала нищити ворогів морально, заряджала співвітчизників упевненістю в перемозі. П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, інші поети також на початку війни створюють агітаційні вірші, сповнені ненависті до ворога й віри в народ, що здолає фашистську навалу.

Після 22 червня розпочалася евакуація підприємств, установ, закладів культури, великих мас людей. Академія наук України також вивозила на Схід співробітників, фонди, бібліотеки, обладнання. Значна частина інститутів АН перемістилася до столиці Башкирії Уфі. На початку липня 1941 року М. Рильського разом із письменниками старшого покоління (П. Тичиною, І. Кочергою, П. Панчем, Ю. Яновським та ін.), композиторами, художниками, за постановою українського уряду, було евакуйовано до Уфі, де більшість із них працювала в академічних установах. У листі до О. Рябініної, праців-

ниці «Держлітвидаву» («Гослитиздата»), Максим Тадейович писав (8 вересня 1941 року): «Привет из Уфы. Живем мы здесь вчетвером – я, Екат[ерина] Ник[олаевна], Люба и Богданчик. Бодрости духа не теряем. Теперь приступили к организации вечера, посвященного Франко. Я и товарищи работаем все, конечно, в области оборонных тем. Кроме того, пишу давно задуманную большую поэму... [ідеться про «Мандрівку в молодість». – Т. Р.]» [9, с. 191–192].

Трохи детальніше розповідає про своє життя М. Рильський у листі до працівниці апарату СПУ Є. Бантиш (20 вересня 1941 року): «Ми таки справді живемо в Уфі. Група письменник[ів], серед них і я, працює в Академії. Заробіток сякий-такій, а все-таки – робота, яка мені особисто подобається. Нас “очолює” Тичина (письменницьку групу). Частенько виступаємо тут, улаштували разом з артистами опери (Паторж[инським], Литвин[енко-Вольгемут], Гайдай і т. д.) вечори пам'яті Лермонтова, пам'яті Франка, оборонний. Я пишу, крім оборонних віршів (може, котрий з них і Вам потрапив на очі?), потихеньку затискаючи тривожне серце, – поему про молодість, яка не вернеться, про друзів дитячих літ, про весну життя... Чи кінчу її? Чи побачить вона світ? Хто читатиме її?» [9, с. 193].

Як бачимо, Максим Тадейович не був упевнений, що читачі позитивно сприймуть його майбутній, вистражданий твір (до речі, один із найкращих у його поетичній спадщині!), присвячений такій «несвоечасній», здавалося б, темі. І передчував, що на нього обрушиться чимало критичних відгуків.

Листів М. Рильського періоду його перебування в Уфі збереглося мало, і всі вони – про працю, творчі плани, про «бадьорість духу» та віру в перемогу. І жодного слова про труднощі побуту, несприятливі умови для творчої роботи, нестачу продуктів, палива, необхідних речей. У 2012 році я опублікувала листування моїх батьків, що містить багато свідчень про те, як жили (вижива-

ли) і працювали представники української інтелігенції в евакуації. Біженці не уявляли собі, що їм доведеться покинути рідні домівки майже на три роки. Не взяли достатньо теплих речей, залишили вдома необхідні для роботи книжки і матеріали. Клімат регіонів, до яких вони потрапили (Сибір, Башкирія, Північний Казахстан тощо) був переважно несприятливим для людей, що звикли до м'яких кліматичних умов; особливо докучали люті морози взимку й піщані бурі в літній період. Місцеві жителі також по-різному ставилися до приїжджих, яких заселяли до їхніх будинків і квартир: хтось зустрічав приязно, допомагав улаштуватися, а хтось сприймав як чужинців, що ускладнюють життя, примушують потіснитися.

Максим Тадейович з дружиною, сином Богданом і племінницею жив у маленькій кімнаті на вул. Революційній, 37; згодом переселився в однокімнатний номер готелю «Башкирія». Л. Новиченко в монографії «Поетичний світ Максима Рильського» (кн. 2) розповідає: «Автор цієї книги, приїхавши до Уфи в січні 1943 р., на пленум правління спілки письменників України, мав приємну нагоду відвідати (разом з А. Малишком) Максима Тадейовича і побачити його житло: маленька кімнатка в готелі “Башкирія”, де мешкало чотири чоловіка родини, з мінімумом зручностей, меблів і речей: справді, писати поетові доводилося часом і на коліні» [6, с. 38].

Якщо враховувати, що для масштабної повсякденної праці, виконуваної Рильським, потрібні бодай тиша, спокій і хоча б письмовий стіл, можна лише дивуватися обсягові поетичної, публіцистичної, наукової спадщини тих трагічних років.

Уявлення про умови побуту евакуйованих учених описані й у спогадах відомої поетеси Юлії Леонідівни Булаховської (дочки академіка Л. Булаховського), яка разом з батьками перебувала в 1941–1942 роках в Уфі.

М. Рильський і Л. Булаховський були у дружніх стосунках, постійно спілкувалися, разом з М. Калиновичем працювали в той

час над укладанням Російсько-українського словника. Юлія, яка навчалася тоді в четвертому класі, описує один із візитів Максима Тадейовича до їхньої родини: «Уфа. Наша родина (мій батько, моя мати, мамина сестра, я і ще один хлопчик, трохи молодший за мене – Георгій (Зьозя) – син маминої подруги – лікаря-онколога, яка часто залишала його в нас) мешкає в маленькій кімнатці (9 квадратних метрів) комунальної квартири у досить великому за розмірами, але абсолютно холодному (без опалення) Будинку спеціалістів. Сюди часто приходять до нас у гості, “на літературні вечори” Рильські (Максим Тадейович, Катерина Миколаївна – його дружина – їхній син Богдан – мій однокласник). Діти (тобто Богдан, Зьозя і я) сидимо за браком місця на колінах. Рильський і мій батько жваво дискутують про переклади, які робить Рильський» [3, с. 215–216].

Юлія Леонідівна розповідає про ще один візит М. Рильського до їхньої жалюгідної кімнатки: «Удома були тільки ми з батьком. Він хворів і лежав на своєму ліжку, а я в протилежному кутку робила на маленькому столику свої уроки. Над головою на товстій вервечці сушилася наша спідня білизна, бо господарі хати (місцеві жителі) пускали нас тільки до ванної кімнати і туалету, а до кухні, де була плита, – ні. Тож ми і їли, і спали, і милися, і сушили наші речі лише тут, на цих 9-ти метрах» [3, с. 218–219]. На той раз М. Рильський привів із собою Михайла Стельмаха, тоді ще нікому не відомого військового, аби Леонід Арсенович послушав його вірші. Булаховський пророкував Стельмахові «велике літературне майбутнє».

Дивовижно, але саме в таких (непридатних для творчої праці) умовах ці люди примудрялися робити хіба не більше, ніж у довоєнний час, коли життя було налагодженим, комфортнішим. М. Рильський писав у той період дуже багато. У 17-му томі двадцяти томного видання його творів публіцистика обіймає майже половину обсягу – 59 позицій. Він написав і десятки статей на історико-

літературні та літературно-критичні теми, часто виступав із доповідями, присвяченими українській культурі, ювілеям класиків літератури.

З перших тижнів перебування в Уфі Максим Тадейович почав працювати в Академії наук. Зазначимо, що структура АН після переїзду була реорганізована, що було пов'язане зі значним зменшенням чисельності наукових співробітників і слабкою матеріально-технічною базою. Об'єднали споріднені інститути, скоротили їх чисельність з 31 до 15. В Уфі працювали Президія АН, 11 інститутів, бібліотека. Учені усвідомлювали важливість завдань, що стояли перед науковим співтовариством. Ще в Києві на загальних зборах співробітників АН її президент О. Богомолець сказав, що Академія наук «повинна зосередити всі зусилля на тому, щоб максимально допомогти своєю роботою нашій країні». (Ці збори відбулися вже 25 червня 1941 р.). А 21 липня в Уфі відбулося перше засідання Президії, на якому головним питанням стояло посилення оборонної могутності країни, розглядалися й організаційні питання. До кінця 1941 року АН України, долаючи труднощі, налагодила свою роботу, причому в абсолютно несприятливих умовах. Найважчою була перша зима, однак науковці вистояли, зуміли розгорнути дослідницьку діяльність, проводили наукові сесії, конференції (30 заходів за роки евакуації). Наукові установи гуманітарного профілю об'єднали в Інститут суспільних наук, на базі якого в липні 1942 року було створено чотири інститути: економіки, української мови і літератури, історії та археології, народної творчості і мистецтва. Крім бібліотеки, у розпорядженні гуманітаріїв знаходилися й архівні матеріали. В Уфу були вивезені рукописні фонди М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, Р. Роллана та інших письменників, старовинні рукописи, деякі шедеври українського письменства, серед яких – «Пересопницьке Євангеліє». В Уфі виходили книжки, журнали («Вісник Академії наук УРСР»,

«Інформаційний бюлетень», «Українська література» та ін.).

М. Рильський спочатку працював науковим співробітником Інституту суспільних наук, потім – завідувачем відділу художньої літератури Інституту української мови і літератури (цією установою керував тоді П. Тичина).

У грудні 1942 року М. Рильського призначено директором Інституту народної творчості і мистецтва, яким він керував до останніх днів життя (1964).

Керівники академічних установ мобілізували всі сили на виконання завдань оборонного значення. Рішенням Президії АН від 24 жовтня 1941 року створено науково-технічний комітет сприяння обороні, до якого увійшли секції стратегічної сировини, технічних, фізико-хімічних, медико-біологічних і суспільних наук. Усі установи працювали переважно на фронт. Наукові ідеї та результати експериментів учених, що працювали над удосконаленням воєнної техніки, упроваджувалися в оборонне виробництво. Економісти вирішували проблеми мобілізації народногосподарських ресурсів на потреби оборони. Учені-медики й біологи розробляли нові препарати, ефективні методи лікування поранених і хворих, засоби терапії сепсису, боротьби з епідеміями (в Уфі, наприклад, виникла епідемія висипного тифу). А гуманітарії займалися вивченням української культури, мови, фольклору й побуту місцевого населення, читали лекції в башкирських вишах і дуже багато уваги та зусиль приділяли пропагандистській роботі.

Співробітники Інституту мистецтва і народної творчості організовували фольклорні експедиції в українські села Башкирії, учасниками яких були письменники П. Панч, А. Копиленко, мовознавець П. Лисенко, фольклористи М. Береговський, М. Плісецький. Написана була низка праць із цієї проблематики, зокрема збірник «Українська народна творчість за межами УРСР. Українці в Башкирії» (під керів-

ництвом завідувача відділом фольклору П. Попова).

П. Попов керував також вивченням башкирського фольклору, консультував молодих башкирських дослідників. В евакуації композитор і музикознавець Ф. Козицький підготував дослідження «Башкирская народная вокальная музыка», М. Береговський – «Башкирская народная инструментальная музыка». Як бачимо, інститут, керований М. Рильським, активно розпочав розробку нових тем, підказаних обставинами, у яких опинилися його співробітники. «Много работаю, думаю, что не совсем плохо. В этом большая отрада. Вообще же – не теряю бодрости духа и веру в ту победу, для которой живет и дышит теперь весь советский народ» [9, с. 201], – пише Максим Тадейович письменникові П. Лину 13 серпня 1942 року.

Налагодження роботи Інституту, звісно, потребувало багато часу і сил. Однак діяльність М. Рильського далеко не вичерпувалася керівництвом академічною установою. Він брав участь у роботі президії Спілки письменників України (усі творчі спілки були евакуйовані до Уфи), зокрема щодо організації виходу газети «Література і мистецтво», журналу «Українська література»; а також щодо створення видавництва СПУ.

Максим Тадейович виступав із доповідями на літературних вечорах, на загальних зборах Академії наук; головував і читав доповіді та спогади про українських митців на сесіях СПУ та АН. Читав свої вірші на зустрічах письменників з командирами Червоної армії, неодноразово бував у прифронтовій смузі, де виступав перед воїнами і партизанами. Слово – поетичне, публіцистичне і наукове – було його зброєю в боротьбі з ворогом, його внеском у справу перемоги. Деякі його вірші друкувалися у видавничій серії «Фронт і тил»; ці книжечки розповсюджувалися в лавах армії, серед евакуйованих співвітчизників.

«Незабутньою сторінкою», записаною в його душі назвав М. Рильський в листі до І. Неходи (18 березня 1942 року) поїзд-

ку в Саратов на Перший антифашистський мітинг українського народу, що відбувся 26 листопада 1941 року. Свою промову «Сонце встає на сході» він завершив читанням одного з найвідоміших творів – оди «Слово про рідну матір». Важко переоцінити важливість цього заходу: виступи транслювалися на територію окупованої України; люди, яким вдалося зберегти свої радіоприймачі від окупантів, могли почути голоси видатних співвітчизників, слова скорботи, підтримки та надії.

М. Рильський був і на Другому антифашистському мітингу (в Саратові) з промовою «Кинь плуг, козаче, бери ніж!» Цей мітинг відбувся 30 серпня 1942 року. 31 серпня в Уфі проходив Єврейський мітинг, кошти від якого пішли на будівництво танкової колони. Тут був прочитаний вірш М. Рильського «Єврейському народові» (сам поет ще не повернувся із Саратова).

Тематика виступів його була вражаюче широкою: обговорення роботи Укрвидаву, творчість українських письменників під час війни, новий український правопис. Звістки про успіхи на фронті, визволення українських земель, звісно, вселяли в евакуйованих українців оптимізм і надію на те, що невдовзі вони повернуться на батьківщину. «Кожному слову з України радіємо ми тут невимовно!» [9, с. 192], – писав Максим Тадейович до редакції «Літературного журналу» (13 вересня 1943 р.). А 30 серпня 1943 року він узяв участь у мітингу, що проходив у щойно визволеному Харкові. До повернення з евакуації, однак, залишалося ще пів року.

Максим Тадейович займався в Уфі також перекладами, редагуванням (зокрема «шевченківських» статей). Працював над створенням Російсько-українського словника (разом з М. Калиновичем і Л. Булаховським), попри нестачу літератури, інших необхідних матеріалів. У статті «1-й том російсько-українського словника», уперше надрукованій у газеті «Література і мистецтво» 5 травня 1943 року, він указує на проблеми, які

постали перед упорядниками: «Труднощі, що про них кинуто слово вище, – неабиякі. Річ у тому, що перед редакційною колегією покладено на стіл самий тільки словник – частково набраний у друкарні, частково надрукований на машинці. Звичайно, цей словник, над яким протягом років працював колектив найвидатніших наших лінгвістів, лексикологів, лексикографів, практиків мови, становив і в тому вигляді, в якому прибув до Уфи, неабияку цінність. Проте в світлі сьогоднішніх вимог до такої книги потребував він чималого поширення і багатьох корективів, про суть яких і піде мова далі. Тим часом ніяких карток, ніяких допоміжних матеріалів до Уфи не дійшло» [13, с. 352]. Проте упорядники подолали ці перешкоди, про що пише М. Рильський далі: «Отже – довелось почати та й провадити працю з тим, що є, керуючись в основному мовною практикою і живою пам'яттю членів комісії. У великій пригоді стало тут усе те, що зберіг у своїй пам'яті відповідальний редактор видання М. Калинович, багатолітній, невтомний та блискучий працівник на полі української лексикографії, плідно позначились на редагуванні словника широкі знання в слов'янських мовах, якими орудує такий учений, як Л. Булаховський. Автор цієї замітки входить до колегії, так би сказати, як представник від літератури і від тієї мовної стихії, що його зростила» [13, с. 352].

Роботу над словником Максим Тадейович уважав надзвичайно важливою, про що писав в «Автобіографії» («Автобиографии») (уперше вона надрукована в 19-му томі 20-томного видання його творів; автограф її написаний під час війни й зберігався в архіві Інституту літератури АН УРСР).

«В последнее время много внимания уделяю работе по редактированию двухтомного русско-украинского словаря (редколлегия – академик Л. А. Булаховский, академик М. Я. Калинович и я). Считаю подготовку этого издания очень важным делом именно в наше время, когда гитлеровские выродки стремятся в своей тупой ярости уничто-

жить прекрасную украинскую культуру. Это им, разумеется, не удастся, – но трудиться должны мы все, работники культуры, не покладая рук...» [8, с. 19].

Російсько-український словник був виданий одним томом у 1948 році.

У листопаді 1943-го, за свідченням його онука М. Рильського, Максим Тадейович відразу після визволення Києва з евакуації поїхав у рідне місто й написав із цієї нагоди кілька віршів. В одному з них поряд із підписом так і позначив – «по дорозі до Києва».

«Яка краса і гордість – Україна звільняється!» [9, с. 213], – писав він племінниці Л. Рильській ще у вересні. Кілька разів Максим Тадейович приїздив до визволеного Києва, навіть одного разу жив з дружиною (у січні – лютому 1944 р.) у квартирі хрещеної матері Богдана О. Астахової на вул. Лабораторній, 12. Остаточно родина Рильських переїхала до Києва 16 квітня 1944 року й оселилася в міській квартирі за адресою: Леніна, 68 (так званий Будинок РОЛІТ).

Самовіддана творча робота і громадська діяльність М. Рильського на той час була високо оцінена урядом і науковим співтовариством (хоча, як ми знаємо, у подальшому на нього обрушувалася й «голобельна» критика, і переслідування). У 1943 році його обирають дійсним членом АН УРСР, відповідальним секретарем Спілки письменників, у 1944 році – головою Всеслов'янського комітету і головою Спілки письменників України. Усі ці відзнаки й почесні звання, будучи нагородою за повсякденний нелегкий труд, вимагали ще більших зусиль і клопотів. Але у вирі турбот поет ще з більшим оптимізмом сподівався на остаточну перемогу і мріяв про перепочинок на лоні природи. «Надіюсь, – пише він до старшого сина Георгія 8 серпня 1944 року, – що незабаром ми всі будемо поздоровляти один одного з повним визволенням України, а ще далі – з повним розгромом ворога! От веселі будуть дні! А в перспективі малюється мені картина: ми з тобою в рибальському човні, або

десь на качиному перельоті, або біля вогню, із салом на шпичках... І я вірю, що це таки збудеться» [9, с. 219–220].

Поетична творчість М. Рильського періоду війни надзвичайно різноманітна і значна за обсягом. У 1941 році виходить у світ збірка поезій «За рідну землю»; у 1942-му – збірки «Світла зброя», «Світова зоря», «Слово про рідну матір», уривки з поеми «Мандрівка в молодість», поема «Жага»; у 1943-му – збірка «Велика година», у 1944-му – поема «Мандрівка в молодість» (окремою книжкою), збірка «Неопалима купина». У віршах поета, як уже відзначалося, переважають громадянські, публіцистичні («оборонні») мотиви, однак у багатьох творах містяться й особистісні переживання. Трапляються зразки «віршованої публіцистики» («Під сонцем Жовтня»; «Портрет Леніна», «Кремлівські куранти», «Зійде сонце», «Ленін» та ін.).

«Максим Рильський, на відміну від багатьох поетів цього покоління, все ж, на щастя, не улягає цілковито вимогам соцреалізму» [1, с. 331], – підкреслювала Віра Агеева. Це спостерігається й у віршах 1930-х років, коли в країні відбувалися «розкультурення», примітивізація і мистецтва, і його аудиторії; це особливо характерне для його творчості воєнних років. В. Агеева підкреслює, що «соцреалістичні тексти зоставалися здебільшого нехудожніми, небелетристичними, швидше публіцистично-агітаційними листками, аніж мистецькими явищами» [1, с. 292]. Однак навіть такі «римовані агітки» в період страшних випробувань виконували свою, мобілізуючу й підбадьорюючу, роль. Будучи негайною реакцією на події, ці твори в мінливих умовах війни вселяли в читачів оптимізм, віру в Червону армію. Це стосується творів не лише М. Рильського, а й багатьох інших поетів. Але вже у вересні 1941 року М. Рильський публікує відому поезію «Україна» («Україно моя! Чисті хвилі ланів, / Променисті міста, голубинь

легкокрила! / Україно, сьогодні катів-ворогів / Ти грудьми вогняними накрила...»), що різко виділяється в масиві його публіцистичної лірики. У цьому звучному, піднесеному творі поет уперше згадує про славне національне минуле своєї батьківщини, наповнює рядки патріотичним пафосом. І сьогодні, через вісім десятиліть після появи вірша «Україна», його патріотизм, його схвилювано-піднесена тональність знаходить живий відгук в українців, що живуть, страждають і борються в охопленій війною країні.

Л. Новиченко зауважив: «У творчості Рильського національно-патріотична ідея особливо глибоке художнє втілення знайшла в поемі-оді “Слово про рідну матір” і (хай меншою мірою) в поемі-видінні “Жага”, цих двох оригінальних зразках монументальної, “великоформатної” лірики, народжених бурхливою історичною добою» [6, с. 23].

«Слово про рідну матір», як уже було сказано раніше, уперше прозвучало на Першому антифашистському мітингу 26 листопада 1941 року. Перша публікація твору з'явилася в газеті «Комуніст» 29 листопада. Мій батько, Рудий Петро Євдокимович, перебував у ті дні в Саратові, займався тоді організаційними питаннями, пов'язаними з культурою, і, як він писав, «трохи радіомовленням» і, очевидно, брав участь у підготовці мітингу. Він писав своїй матері: «Вчера вечером передавали митинг представителей укр. народа. Может быть, ты и все вы слушали эту передачу, т. к. она ретранслировалась по всему Союзу. Но больше всего это направлено было на запад. Слушал выступления многих с большим волнением. Митинг открыт. Гречуха. Выступали: Корнейчук, Тычина, Богомолец, Бажан, В. Катаев, В. Василевская, Кривонос, Шумский, Паторжинский, Зоя Гайдай, Л.-Вольгемут, Станиславова (последние пять – в концерте), Рильский, И. Ле и др. Я все время думал: слушаешь ли ты эти горячие слова правды и призывы к борьбе и победе. Правда на нашей стороне, и победа тоже будет за нами!

Україна ніколи не буде в ярмі німців. Вона буде вільною!» [5, с. 43–44].

Поїздка митців до Саратова була вчинком доволі небезпечним: місто неодноразово бомбардували, оскільки воно знаходилося відносно недалеко від лінії фронту.

«Слово про рідну матір» друкувалося в різних виданнях, зокрема у збірці, якій воно дало назву, у книжечці «Фронт і тил» тощо, і мало велику популярність у читачів. Урочисті строфи цього цілісного масштабного твору підтримували віру в незнищенність України, підкріплену згадками про славу її історію. «Слово...» містить присвяти пам'яті великих попередників (Г. Сковороди, І. Франка-«Каменяра», М. Лисенка, М. Заньковецької і, звичайно ж, Тараса Шевченка, чие ім'я звучить уже в першій строфі). Автор спирався на традицію, що існувала в нашій давній літературі. Дорогоцінний пам'ятник літератури Київської Русі – «Слово о полку Ігоревім» – об'єднує в собі жанри ораторського твору, героїчної пісні та воїнської повісті. Створюючи свою оду-поему, М. Рильський уводить у її образний ряд народні уявлення, легенди, міфи, численні, прямі й приховані ремінісценції з класики, і насамперед зі «Слова о полку Ігоревім». «Слово про Ігорів похід» поет переклав сучасною українською мовою перед війною (перша публікація – 1939 рік), а значить, досконально знав його текст, глибоко відчував його тональність, багатство та оригінальність образності, символічну насиченість. Як і у «праслові», у «Слові про рідну матір» природа нерозривно пов'язана зі світом людей, бере участь у буремних подіях («І при дорозі зелен клен, / І світло мудрої лампади...», «Коли на справедливий бій / Зовуть і дерева в діброві», «Хіба їй можна одцвіти, / Коли зоря горить рожева, / Коли шумлять-дзвенять світи / Від рику раненого лева»). Є в поемі-оді майже прямі цитати зі «Слова про Ігорів похід» («Лисиці брешуть на щити / І кличе Див поверху древа!»), і приховані відсилки до тексту пам'ятника: «...у гуслах – дух Боянів»; «Путивль сивий»

(викликає згадку про плач Ярославни на путивльській стіні).

«У другій частині поеми-оди, починаючи з дев'ятої строфи, багатогранний “портрет” України, який, умовно кажучи, відповідає на питання – що ми захищаємо, змінюється роздумами над вирішальним питанням часу, яке найкоротше формулюється словами: бути чи не бути?» [6, с. 28], – писав Л. Новиченко. Цей динамічний, сповнений патріотичного пафосу твір отримує актуальне звучання і в нинішніх умовах як ствердження позитивних цінностей нації й віри в її незламність.

«Слово про рідну матір» передавалося безліч разів по радіо українською мовою і в перекладах іншими мовами, закидалося з літаків листівками на окуповану територію.

Однак в історії цього поетичного шедевра були і прикрі сторінки: у 1948 році на нього обрушилася розгромна критика Кагановича. Максим Тадейович, аби врятувати «Слово...», змушений був вписати у нього дві строфи: «про великий російський народ» («Благословенні ви, брати...») і «керівну роль партії» («Ні, сили на землі нема»).

У двотомнику поезій М. Рильського 1946 року цих штучних строф ще не було, у виданнях кінця 1980-х та пізніших вони вилучені.

Поему «Жага» (1942), написану М. Рильським до 25-річчя Жовтневої революції, автор назвав «поемою-видінням». Л. Новиченко відзначає «імпресіоністичну композицію» цього твору, в якому чергуються різні ліричні та оповідні фрагменти («Голоси», «Силуети», казка, відступи в минуле, схвильовані монологи про те, що бачиться поетові на окупованій Україні). «Композиційна свобода й невимушеність цієї форми дозволила авторові вільно поєднати такі різнозабарвлені поетичні струмені, як особисто-сповідальний, лірико-філософський, історико-алегоричний і ораторсько-публіцистичний. Нерівноцінні в художньому виконанні, вони, однак, створюють певну ліричну єдність, забезпечену передусім реальністю живого поетичного голосу само-

го Рильського» [6, с. 31]. Найбільш художньо змістовними розділами поеми є, безперечно, лірико-патетичний вступ і три «Голоси», присвячені воді, хлібові, коханню – трьом основам людського буття. Вода і хліб – образи-архетипи, що мають у творі реально-предметне і символічне значення. Хвала воді і хлібові, – як писав О. Білецький, – «це символи безмежно-інтимної, нерозривної єдності з найсвятішим – рідною землею» [2, с. 187].

«Жага» в поемі – це духовна спрага, мрія про повноту буття. На деяких розділах твору позначився вплив ідеологічних догм, що лежали в засадах «єдиного методу» соцреалізму (в зображенні «проклятого минулого», у казці про дівчину-Українку, яка після довгої трудної путі зустрілася зі своїм нареченим – Жовтнем). Тому «поема-видіння» поступається «Слову про рідну матір», хоча є оригінальним жанрово-тематичним різновидом, з багатою символікою, метафоричністю, а головне – з глибоким патріотичним почуттям.

У роки війни Максим Рильський, поряд з громадянською лірикою, писав і свій найбільший за обсягом поетичний твір – автобіографічну поему «Мандрівка в молодість». Розпочав її, згідно з авторською приміткою, «року 1941 над осінь» в Уфі, завершив на початку 1944 року у визволеному Києві. Згодом повертався до тексту (1956, 1960), виключав з нього окремі строфи, іноді дописував нові.

Поема могла здаватися, особливо під час перших її публікацій, несвоечасною, «неспівзвучною» із запитами доби. Пам'ятаємо, що в листі до Є. Бантиш М. Рильський питав (не адресатку, а швидше себе самого): «Хто читатиме її?» В одному з ліричних відступів звучать певні сумніви щодо актуальності ліричних спогадів про минуле в перші, найчорніші місяці війни. Звертаючись до рідного краю, він питає: «Тож чи не хиблю я, що заплітаю хміль / Юнацьких спогадів у твій вінок багрянний? / Чи не образливо слова мої бринять / На тлі вогненному, серед святих проклять?»

М. Рильський згадує дитинство, батьків і братів, людей, з якими зводила його доля в юнацькі роки, навчання в гімназії, учителювання, молодіжні гуртки, життя українського села й міської інтелігенції.

«Своєю невтомною поетичною працею на оборону Рильський, можна сказати, заробляв собі право вільно говорити про своє особисте і в залізні часи війни: саме так, здається, він і дивився на це» [6, с. 51], – уважав Л. Новиченко. Одночасно із цією невтомною працею створювалася «Мандрівка...», у якій чи не найголосніше звучало те «сокровенно-людське», що марно намагалася знищити війна.

У нарисі «З давніх літ» (уперше опублікованому як пролог до тритомника поезій у 1946 році; у двадцятитомному виданні цей нарис надруковано під назвою «Із спогадів») Максим Тадейович писав: «Я почав із цих літніх і весняних тонів, бо про що ж і споминати, як не про весну й літо, тому, кому осінь налягла на плечі, а зима посрібла волосся» [10, с. 32]. Поетові було тоді, у 1941-му, коли він почав писати «Мандрівку...», лише 46, але випробування 1930-х (арешт, в'язниця, переслідування), евакуація, невпевненість у завтрашньому дні – усе це спонукало до невідкладної роботи над мемуарним твором, глибоко особистим, над художньою «мандрівкою» в дитинство і молодість. Поема відкривається картиною ставу в с. Романівка, де юний Максим рибалить зі старшим братом, і завершується періодом лютого-жовтня 1917-го. Саме в Романівці зародилося і зміцнило найбільше захоплення його життя – любов до рідної природи. М. Рильський пише про дружбу із селянськими дітьми і з місцевими диваками, про світ гімназії з гарними й посередніми педагогами, з представниками декадентської та просто розбещеної «золотої молоді». Л. Новиченко зазначив, що в поему автор включив близько 50 персонажів (без побіжно згаданих). Частина з них представляла тодішнє культурне середовище (батько Максима Тадей Розеславович із його дру-

гом молодості Володимиром Антоновичем, Микола Лисенко, Марія Заньковецька, Дмитро Ревуцький та ін.).

«Чимало осудів дісталось мені / За виведені тут “забутих предків” тіні», – з гіркотою зізнається М. Рильський в одній зі строф першої глави, вписаній пізніше, коли на нього обрушилася інспірована Кагановичем критика. «Тіні забутих предків», виведені в поемі, – це насамперед батько, діячі «Громади», а також батьків друг Володимир Антонович, якого радянська історична наука визнала ідеологом українського «буржуазного націоналізму». «Коли Шевченкову привезено труну, / Щоб на горі її похоронить Чернечій. / Наш Антонович там промову голосну / Хоч тихо, проказав», – читаємо в 14-й октаві першої глави. Навіть побіжна згадка «нашого Антоновича» в той час могла мати дуже сумні наслідки. Дві октави про слово Антоновича над труною Шевченка довелося вилучити після жорсткої критики поеми в 1947–1948 роках. Лаяли поета і за несумісний із принципами соціалістичного реалізму «об’єктивізм» в оцінках персонажів педагогів, учнів гімназії, інших героїв «Мандрівки...»

«Сила Рильського-поета в “Мандрівці” – передусім у надзвичайній рясноті художньої конкретики і в безпосередності, з якою вона подається, в “непередвизначеності” розповіді і відсутності найменшого бажання в чомусь прикрасити, по-сучасному причепурити себе тодішнього» [6, с. 71].

Основний, описово-розповідальний шар поеми, сповнений барвистих картин природи, психологічних одкровенень, ностальгічних нот, нерідко гумором та іронією, час од часу переривається ліричними відступами, схвилювано-поетичними або пронизливо-сумними. У спогади про минуле, написані на «тлі вогненному», вриваються скорботні та гнівні слова – про сучасність, воєнне лихоліття, страждання рідного народу, гарячу ненависть до ворогів. Згадуючи «затишний Ірпінь», поет припускає: «Тепер там Фріц чи Ганс, а може, й наш Іуда / Із них, що ліпляться з них вірні

старости, / Все точить, мов гробак, вергає в ніч, прибуду, / Книжки укохані і приязні листи». В останній (8-й) главі поеми М. Рильський пояснює, що спонукало його до написання «неактуального» твору і хто є адресатами спогадів: «В скорботні дні почав я оповідь свою / Для себе, що й казати (мовляв, стареча риса – / Вдаваться в спомини), для друзів, що в бою / Їм сонце відкрива порохова завіса, / Для сина, для синів...». Новиченко вважав (і небезпідставно), що патетика деяких ліричних відступів виглядає в художньому плані «менш доказово», ніж основний шар тексту. Однак сьогодні, у 2024-му, коли в Україні точиться жорстока війна, ці пристрасні, гнівні ліричні фрагменти знову звучать актуально, вселяючи мужність і надію на те, що «перемоги цвіт цвіте в височині».

«Мандрівка в молодість» була недооцінена сучасниками М. Рильського. Навіть такий тонкий інтерпретатор його лірики, як Олександр Іванович Білецький, у критико-біографічному нарисі «Творчість Максима Рильського» (1958) досить скептично висловився з приводу поеми: «Панівним у поемі стало почуття безмежної благодущності і всепрощення», «об’єктивістський підхід до життя». І із задоволенням відзначає, що поет «сприймав цю сувору, але справедливую критику і згодом докорінно переробив поему» [2, с. 188–189]. І знову – «об’єктивізм» – начебто поет не має права безпосередньо й невимусовно розповідати про минуле, про оточуючих людей, про свої особисті переживання і враження. А натомість повинен «давати ідеологічно вивірені оцінки».

Одним із небагатьох, хто високо оцінив автобіографічну сповідь М. Рильського після того, як вона вийшла у світ, був Леонід Арсенович Булаховський. У статті «Максим Рильський – поет-патріот» (уперше опублікованій в «Наукових записках Інституту мови і літератури АН УРСР», т. 3, 1946) розглядаються твори воєнного часу («Слово про рідну матір», «За рідну землю», «Світова зоря», «Жага» та ін.). І, звичайно, поема «Мандрівка...»: «Він прекрас-

но знає і пам'ятає людей минулого, що з ними йому на рідній землі доводилось жити. Теплим почуттям зігріті спогади в його новій поемі «Мандрівка в молодість», прекрасних художніх мемуарах, поетичній історії України» [4, с. 595].

Завершується цикл поетичних збірок і ліро-епічних поем М. Рильського, створених у роки війни, натхненною одою на честь довгожданої, вистражданої перемоги («Перемозі»): «І час настав, прийшла година, / Незнаменована пора, / Коли воскресла Україна, / Мов цвіт, обаполи Дніпра».

Висновки. У роки війни, перебуваючи далеко від Батьківщини, від рідного дому,

Максим Рильський виступав не тільки як поет, а і як громадський діяч, публіцист, учений. Його вірші та поеми, статті й публічні виступи пробуджували патріотичні почуття, мобілізували на боротьбу. Він, як і його колеги-письменники та вчені, працював на перемогу. «В роки 1941–1944 поезія М. Рильського йшла врівень з подіями, безпосередньо виростала з них, як пісні всіх найкращих поетів нашої країни», – писав О. Білецький [2, с. 184]. Поряд з агітаційними, «оборонними» віршами Максим Тадейович створив у цей час такі шедеври, як ода «Слово про рідну матір» і поетичні мемуари «Мандрівка в молодість».

Джерела та література

1. Агеева В. Мистецтво рівноваги. Максим Рильський на тлі епохи. Київ : Книга, 2012.
2. Білецький О. Творчість Максима Рильського. *Білецький Олександр. Зібрання праць* : у 5 т. / голов. ред. М. К. Гудзий Київ : Наукова думка, 1966. Т. 3 : Українська радянська література. Теорія літератури / ред. тому Л. М. Новиченко. С. 163–204.
3. Булаховська Ю. А. Дещо зі спогадів про Максима Рильського. *Слов'янський світ*. Київ, 2011. Вип. 9. С. 214–222.
4. Булаховський Л. А. Максим Рильський – поет-патріот. *Булаховський Л. А. Вибрані твори в п'яти томах*. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 594–600.
5. Война. Разлука. Любовь. (Переписка Н. Е. Крутиковой и Т. Е. Рудого, 1941–1944 гг.) / сост. Т. Рудая. Киев : Издательский дом Дмитрия Бурого, 2012. 456 с.
6. Новиченко Л. Поетичний світ Максима Рильського. Книга друга : 1941–1964. Київ : Інтел, 1993. 270 с.
7. Рильський Б. Мандрівка в молодість батька. *З творів і днів Максима Рильського*. Київ : А.С.К., 2009. С. 364–498.
8. Рильський М. Автобіографія. *Рильський Максим. Зібрання творів* : у 20 т. / голов. ред. Л. М. Новиченко. Київ : Наукова думка, 1988. Т. 19 : Автобіографічні матеріали. Записні книжки. Листи (1907–1956) / ред. тому Л. М. Новиченко, Б. М. Рильський. С. 7–9.
9. Рильський М. Зібрання творів : у 20 т. / голов. ред. Л. М. Новиченко. Київ : Наукова думка, 1988. Т. 19 : Автобіографічні матеріали. Записні книжки. Листи (1907–1956) / ред. тому Л. М. Новиченко, Б. М. Рильський. 701 с.
10. Рильський М. Із спогадів. *Рильський М. Зібрання творів* : у 20 т. / голов. ред. Л. М. Новиченко. Київ : Наукова думка, 1988. Т. 19 : Автобіографічні матеріали. Записні книжки. Листи (1907–1956) / ред. тому Л. М. Новиченко, Б. М. Рильський. С. 32–46.
11. Рильський М. Київ в історії України. «Співучий Києве, дитя живих століть». В поезії, есеях, спогадах / авт.-упоряд. М. Г. Рильський. Київ : Дніпро, 2023. С. 105–136.
12. Рильський М. Максим Фадеевич Рильский (Автобиография). *Рильський М. Зібрання творів* : у 20 т. / голов. ред. Л. М. Новиченко. Київ : Наукова думка, 1988. Т. 19 : Автобіографічні матеріали. Записні книжки. Листи (1907–1956) / ред. тому Л. М. Новиченко, Б. М. Рильський. С. 16–19. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2020.02.021>.
13. Рильський М. 1-й том російсько-українського словника. *Рильський М. Зібрання творів* : у 20 т. / [редкол.: Л. М. Новиченко (голова) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1987. Т. 16 : Фольклористика, теорія перекладу, мовознавство / [ред. тому О. І. Дей ; упоряд. та прим. Г. М. Колесника, С. В. Мишанича, Г. С. Сухобрус]. С. 350–357.

References

1. AHEIEVA, Vira. *The Art of Balance. Maksym Rylskyi on the Background of the Epoch*. Kyiv: Book, 2012, 392 pp. [in Ukrainian].
2. BILETSKYI, Oleksandr. Works of Maksym Rylskyi. In: Mykola HUDZII, ed.-in-chief. *Biletskyi Oleksandr. Collected Works: In Five Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1966. Leonid NOVYCHENKO, vol. ed. Vol. 3: Ukrainian Soviet Literature. Theory of Literature, pp. 163–204 [in Ukrainian].
3. BULAKHOVSKA, Yuliia. Some of the Memories on Maksym Rylskyi. *Slavic World*. Kyiv, 2011, iss. 9, pp. 214–222 [in Ukrainian].
4. BULAKHOVSKYI, Leonid. Maksym Rylskyi is a Patriotic Poet. In: Ivan BILODID, editorial board's chairperson. *Bulakhovskyi L. A. Selected Works: In Five Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1977, vol. 2, pp. 594–600 [in Ukrainian].
5. RUDAYA, Tatyana, compiler. *War. Parting. Love (Correspondence between N. E. Krutikova and P. E. Rudoi, 1941–1944)*. Kiev: Dmitry Burago Publishing House, 2012, 456 pp. [in Russian].
6. NOVYCHENKO, Leonid. *Poetic World of Maksym Rylskyi. The Second Book: 1941–1964*. Kyiv: Intel, 1993, 270 pp. [in Ukrainian].
7. RYLSKYI, Bohdan. Journey to the Father's Youth. In: Serhii HALCHENKO, Viktoriia KOLESNYK, Maksym RYLSKYI, Yurii SHAPOVAL, eds. *From the Works and Days of Maksym Rylskyi*. Kyiv: A.S.K., 2009, pp. 364–498 [in Ukrainian].
8. RYLSKYI, Maksym. Autobiography. In: Leonid NOVYCHENKO, ed.-in-chief. *Maksym Rylskyi. Collected Works: In Twenty Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1988. Leonid NOVYCHENKO, Bohdan RYLSKYI, vol. eds. Vol. 19: Autobiographical Sources. Notebooks. Letters (1907–1956), pp. 7–9 [in Ukrainian].
9. NOVYCHENKO, Leonid, ed.-in-chief. *Maksym Rylskyi. Collected Works: In Twenty Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1988. Leonid NOVYCHENKO, Bohdan RYLSKYI, vol. eds. Vol. 19: Autobiographical Sources. Notebooks. Letters (1907–1956), 701 pp. [in Ukrainian].
10. RYLSKYI, Maksym. From the Reminiscences. In: Leonid NOVYCHENKO, ed.-in-chief. *Maksym Rylskyi. Collected Works: In Twenty Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1988. Leonid NOVYCHENKO, Bohdan RYLSKYI, vol. eds. Vol. 19: Autobiographical Sources. Notebooks. Letters (1907–1956), pp. 32–46 [in Ukrainian].
11. RYLSKYI, Maksym. Kyiv in the History of Ukraine. In: Maksym RYLSKYI, compiler. “Singing Kyiv, Child of Living Centuries...” In *Poems, Essays, Memoirs*. Kyiv: Dnipro, 2023, pp. 105–136 [in Ukrainian].
12. RYLSKYI, Maksym. Maksim Fadeevich Rylskii (Autobiography). In: Leonid NOVYCHENKO, ed.-in-chief. *Maksym Rylskyi. Collected Works: In Twenty Volumes*. Kyiv: Scientific Thought, 1988. Leonid NOVYCHENKO, Bohdan RYLSKYI, vol. eds. Vol. 19: Autobiographical Sources. Notebooks. Letters (1907–1956), pp. 16–19. DOI : <https://doi.org/10.15407/nte2020.02.021> [in Ukrainian].
13. RYLSKYI, Maksym. The First Volume of Russian-Ukrainian Dictionary. In: Leonid NOVYCHENKO, editorial board's chairperson. *Maksym Rylskyi. Collected Works: In Twenty Volumes*. Academy of Sciences of Ukrainian SSR, M. T. Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography [et al.]. Kyiv: Scientific Thought, 1987. Oleksii DEL, vol. ed. Vol. 16: Folkloristics, Theory of Translation, Linguistics. Compiled and annotated by H. KOLESNYK, Stepan MYSHANYCH, Halyna SUKHOBURUS, pp. 350–357 [in Ukrainian].

Отримано / Received 26.02.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 11.02.2025